

Внесок Катеринославської губернської вченої архівної комісії у розвиток історико-краєзнавчих досліджень Південної України

У статті висвітлено значення діяльності Катеринославської вченої архівної комісії для розвитку історико-краєзнавчих досліджень Південної України в інституціональному, науково-дослідницькому, археографічному та пам'яткоохоронному аспектах.

Ключові слова: Катеринославська губернська вчена архівна комісія, історичне наукове товариство, археографія, пам'яткоохоронна справа.

У 2013 р. виповнюється 110 років від часу заснування Катеринославської губернської вченої архівної комісії (далі – Комісія) – установи, яка справила потужний вплив на розвиток історичної науки Південної України, в тому числі в галузі історико-краєзнавчих досліджень. Комісія фактично являла собою наукове товариство, яке об'єднало у своєму складі велику кількість як істориків-фахівців, археологів, етнографів, так і краєзнавців-аматорів, громадських діячів, небайдужих до проблем збереження та вивчення пам'яток історії та культури. Комісія виникла 1903 р. та проіснувала до 1916 року. Незважаючи на досить короткий період діяльності цієї установи, вона зробила значний внесок у поступ історико-краєзнавчих досліджень на Придніпров'ї, передусім, завдяки нагромадженню великого масиву опублікованих досліджень. Водночас зазначаємо, що науковий доробок членів комісії став об'єктом історіографічного вивчення лише нещодавно – наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. [1; 2; 4; 5; 6; 7].

Мета цієї статті – аналіз внеску Катеринославської губернської вченої архівної комісії в розвиток історико-краєзнавчих досліджень Півдня України. автор ставить перед собою наступні завдання: висвітлити історико-краєзнавчу значущість діяльності Комісії в наступних аспектах: інституціональний, науково-дослідницький, археографічний та пам'яткоохоронний.

Протягом XIX ст. розвиток краєзнавства на Катеринославщині підтримувався завдяки зусиллям окремих персоналій – архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанова), єпископа Феодосія (О.Г. Макаревського), А.Я. Фабра, О.М. Поля

та ін. Фактично, тільки з утворенням Комісії місцеві історики-краєзнавці отримали можливість колективно займатися вивченням проблемних питань історії та культури Придніпров'я.

Відзначимо також, що в XIX ст. на Катеринославщині була представлена певна кількість членів декількох історико-краєзнавчих наукових товариств, зокрема, Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей (прикладом є постать А.Я. Фабра, одного з членів-засновників товариства 1838 р.). Однак, з інституційної точки зору, Комісія стала першим науковим товариством історичного профілю, заснованим власне на території Катеринослава та губернії.

Таким чином діяльність Комісії стала однією з визначальних ланок у процесі переходу від аматорства на наукові рейки в становленні історико-краєзнавчих досліджень на Придніпров'ї.

Структура та діяльність Комісії відповідали загальноросійському «Положенню про архівні комісії», затвердженому імператором Олександром III 13 квітня 1884 р. Головним завданням діяльності комісії визначалося збирання, зберігання та дослідження архівних справ та документів, які мають історичну й науково-дослідну цінність. Співробітники комісії також могли займатися пошуком, описом та вивченням інших пам'яток старовини.

Заснована спочатку власне як археографічна установа, Комісія досить швидко перетворилася на потужний науковий осередок, вектор розвитку якого був спрямований на комплексне вивчення історії та культури Придніпров'я XVIII – початку XX ст.

Специфіка структури та завдань Комісія обумовила той факт, що евристична та археографічна діяльність переважала над аналітичною. І все ж комісія стала фактично першим місцевим науковим товариством, у завдання якого входило цілеспрямоване вивчення історичного минулого Придніпров'я.

Ідея створення Комісії виникла ще в другій половині XIX ст., та вперше була озвучена у 1885–1886 рр. у низці публікацій катеринославської газети «Степь». Реалізація цього потужного задуму, проте, затяглася на кілька десятиліть. У 1902 р., за ініціативою директора катеринославського Комерційного училища А.І. Синявського, було подано офіційне прохання щодо створення Комісії на адресу губернатора Ф.Е. Келлера. 19 листопада 1902 р. було, нарешті, видано дозвіл міністра внутрішніх справ на заснування Катеринославської губернської вченої архівної комісії. Діяльність Комісії мала регламентуватися загальнодержавними принципами для аналогічних установ, визначеними Положенням від 13 квітня 1884 року.

*
В.О. Біднов.
Фото початку
XX ст.

*

*

В.Д. Машуков.
Фото
початку XX ст.

*

*

Синявський
Антін Степанович
(12.07.1866-
2.02.1951),
голова
Катеринославської
вченої архівної
комісії.
Фото початку XX ст.

*

*

Яків Павлович
Новицький
(24.10.1847-
19.05.1925),
один
з найактивніших
членів
Катеринославської
вченої архівної
комісії.

*

Перше засідання Комісії відбулося 16 березня 1903 року. У цілому станом на 1910 р. Комісія нараховувала 67 осіб: 54 дійсних члени, 11 почесних членів та 5 членів із адміністративними повноваженнями, включаючи попечителя Комісії, катеринославського губернатора В.В. Якуніна та голову Комісії, губернського предводителя дворянства М.П. Урусова [10].

Найбільш активними співробітниками комісії були В.О. Біднов, В.Д. Машуков, Я.П. Новицький, Д.І. Дорошенко, А.І. Синявський. Почес-

ними членами було обрано видатних вчених-істориків з інших регіонів країни – М.С. Грушевського, М.К. Любавського, В.Б. Антоновича, М.Ф. Сумцова, Д.І. Багалія, Д.І. Яворницького, В.І. Пічету та ін.

Відкриття та перші роки діяльності Комісії поставили на черзі денній питання про стратегічні завдання й наукову методологію історико-краєзнавчих досліджень Придніпровського краю. Цьому, зокрема, було присвячено статтю І. Вертоградова, вміщену у першому випуску

«Летописи». Визначивши, що комісія повинна займатися переважно архівною справою, автор, водночас, висловлює думку про більш широкий характер її діяльності, фактично, окреслюючи коло діяльності, більше притаманне розгалуженому науковому товариству. До сфери наукових інтересів членів комісії І.Ф. Вертоградов відносив і дослідження різних пам'яток старовини, утворення місцевої історичної бібліотеки, вивчення запорозької спадщини, складання історії Катеринославської губернії, археологічні дослідження курганів і могильників, збирання творів мистецтва, які мають художнє чи наукове значення. Особливо вказувалося на важливість історико-краєзнавчих досліджень з точки зору громадської користі. «Без знання народу, його понять та побуту, по кожній окремій місцевості, важко бути для цього народу корисним діячем» – говорилося в статті [3, с. 43].

На теренах Катеринославщини Комісія стала якісно новим явищем в галузі інтелектуальної комунікації взагалі, й у галузі історико-краєзнавчих досліджень, зокрема. Віддаючи належне діяльності Катеринославського наукового това-

риства (заснованого в травні 1901 р. та орієнтованого здебільшого на природничі та технічні науки), слід відзначити, що Катеринославській губернській вченій архівній комісії належить почесне історичне місце першого інтелектуального майданчику історико-краєзнавчого профілю в регіоні, який забезпечив науково-освітній інтелекції тодішнього Катеринослава та губернії можливість безпосередньої наукової комунікації, обміну інформацією, дискусій.

Сама практика періодичних засідань Комісії з проголошенням наукових доповідей та їх наступним обговоренням стала новим феноменом у регіональній специфіці розвитку історико-краєзнавчих студій. Структура порядку денного засідань Комісії була якнайширшою – від питань «розбору» архівних зібрань губернського та повітового рівня до проблем збереження історико-культурних пам'яток, перевидання джерельних матеріалів та досліджень видатних постатей («Усні спогади» М.Л. Коржа, праці єпископа Феодосія – О.Г. Макаревського та ін.).

На основі вивчення знайдених джерельних матеріалів співробітники Комісії готували

Старий будинок комерційного училища в Катеринославі,
де відбувалися перші засідання Катеринославської вченої архівної комісії.

обширні наукові доповіді, які проголошувалися й обговорювалися на засіданнях комісії. Частина з цих доповідей була в подальшому опублікована на сторінках її друкованого органу. За підрахунками С.В. Абросимової, упродовж перших десяти років діяльності Комісії відбулося 56 засідань, на яких було виголошено 84 доповіді [2, с. 15]. Серед заслуханих та згодом опублікованих доповідей можна виділити розвідки В.О. Біднова щодо історії Катеринославської духовної семінарії та історії запорозьких поселень, В.В. Данилова щодо історії зародження театру в Катеринославі, Я.П. Новицького з історії м. Олександрівська та ін.

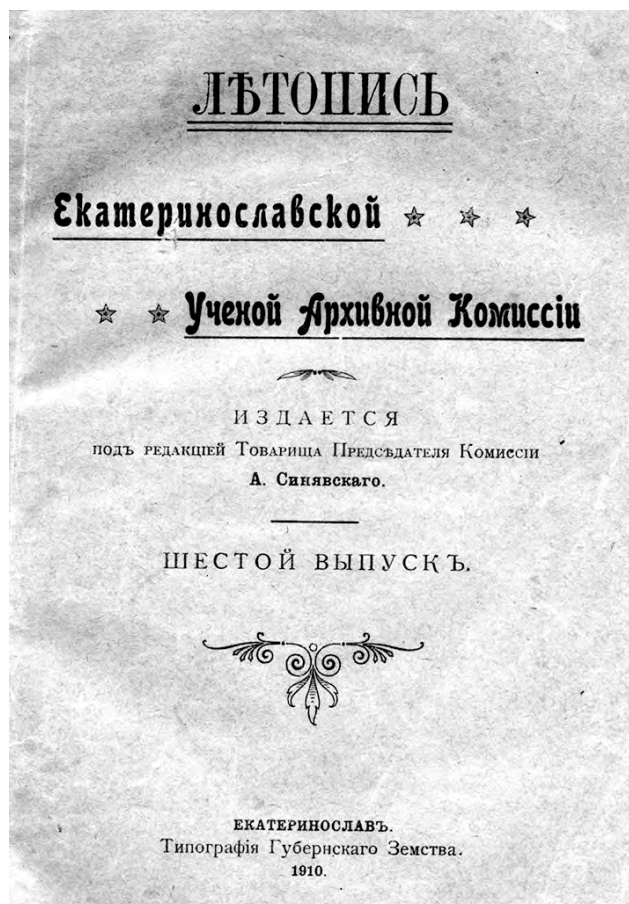
Про масштаб науково-дослідницької діяльності Комісії свідчать головним чином матеріали, опубліковані на сторінках її друкованого органу – «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии». Усього за період з 1904 по 1915 рр. вийшло 10 випусків «Летописи». На сторінках цього продовжуваного наукового видання побачили світ 182 публікації. Авторами статей та матеріалів, опублікованих на сторінках

«Летописи», виступили 22 особи. Серед безумовних лідерів за кількістю публікацій – В.О. Біднов (32 публікації), В.Д. Машуков (21 публікація), Я.П. Новицький (19 публікацій), А.І. Синявський (12 публікацій), В.В. Данилов (10 публікацій).

Катеринославська вчена архівна комісія активно сприяла історико-біографічним дослідженням – вивченню життєвого шляху і творчого доробку діячів Запорожжя та Катеринославщини. Біографічні матеріали становлять значну частину з опублікованого доробку співробітників комісії. На сторінках «Летописи» побачили світ біографічні матеріали щодо постатей П.І. Калнишевського, Л.О. Глоби, братів Шиянів (авторства В.О. Біднова), діячів історії м. Катеринослава та губернії (О.М. Поль, Д.Т. та М.Д. Мізки, Я.Я. Ковалевський, О.Я. Риндовська та ін.). Окреме місце зайняли життєписи історіографів Південної України – Феодосія (О.Г. Макаревського) та О.І. Маркевича. Не залишилися поза увагою постаті місцевих краєзнавців та літераторів XIX ст. – О.І. Єгорова, І.І. Манжури, Г.А. Залюбовського. Окремо слід виділити дослідження історії дворянських родин Катеринославщини (Малами, Міклашевських та ін.), які й сьогодні залишаються єдиною спробою генеалогічних досліджень на території краю.

Дослідження етнографії та побуту місцевого населення серед співробітників комісії активно провадив Я.П. Новицький. Він здійснив публікацію великого комплексу пам'яток усної народної творчості – переказів та обрядових пісень, а також історичних легенд та розповідей старожилів. Надрукований Я.П. Новицьким у складі сьомого випуску «Летописи» комплекс джерел під назвою «Народна пам'ять про Запорожжя» пізніше був виданий окремою збіркою [8].

На першому плані роботи комісії, безумовно, знаходилася історико-археографічна діяльність. Її співробітники здійснювали виявлення, збереження, дослідження і публікацію історичних джерел з історії й культури України XVIII–XIX ст., які в основному стосувалися історичних регіонів Запоріжжя та Катеринославщини. Для цього проводилася ревізія архівів губернських органів управління, судів, Катеринославської духовної семінарії та консисторії та Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. На засіданнях

Обкладинка першого номеру Літопису Катеринославської вченої архівної комісії.

комісії неодноразово піднімалися питання про дослідження повітових архівних зібрань (зокрема, Верхньодніпровського та Олександрівського повітів), архівів місцевих дворянських родин. Найбільші успіхи були досягнені у пошуці та публікації документів церковних архівів (у межах Комісії цим займався перш за все В.О. Біднов).

На сторінках «Летописи» Комісії вміщувалися окремі матеріали архівів Катеринославської духовної семінарії та духовної консисторії, листування світських та духовних владик Нової Росії кінця XVIII – початку XIX ст.

Іншою, не менш важливою заслугою комісії, слід вважати публікацію урядових документів з історії заселення Південної України кінця XVIII ст. Зокрема, О.Г. Богуміл опублікував ордери Г.О. Потьомкіна 1775-1776, 1790-1791 рр. Низку невідомих архівних документів з історії м. Катеринослава на сторінках «Летописи» опублікував В.Д. Машуков.

Загалом аналіз тематичної спрямованості публікацій «Летописи» свідчить, що головне місце займав саме археографічний напрям (ми нарахували 62 суто археографічні публікації з 182, не кажучи вже про наявність великих масивів цитувань джерел в інших статтях та розвідках). Найбільш активними публікаторами джерел на сторінках «Летописи» виявилися В.О. Біднов (21 публікація), В.Д. Машуков (15 публікацій), Я.П. Новицький (14 публікацій).

Окрім археографічних досліджень, Комісія декларувала пам'яткоохоронні заходи, які, на жаль, не набули системного характеру, оскільки комісія не мала для того належних повноважень. Зокрема, на засіданнях Комісії розглядалися питання охорони й реставрації залишків укріплень Жовтоводської битви, могили Івана Сірка, надмогильних запорозьких хрестів XVIII ст., «Катерининської милі» та пам'ятника-колони біля Преображенського собору в Катеринославі. Робилися спроби скласти описи історичних пам'яток, наприклад церков Катеринославського й Новомосковського повітів.

Незважаючи на достатньо декларативний характер практичної пам'яткоохоронної діяльності Комісії, слід звернути увагу, що на сторінках «Летописи» було опубліковано цілу низку досліджень пам'яток архітектури та історії Катеринославщини та сусідніх губерній.

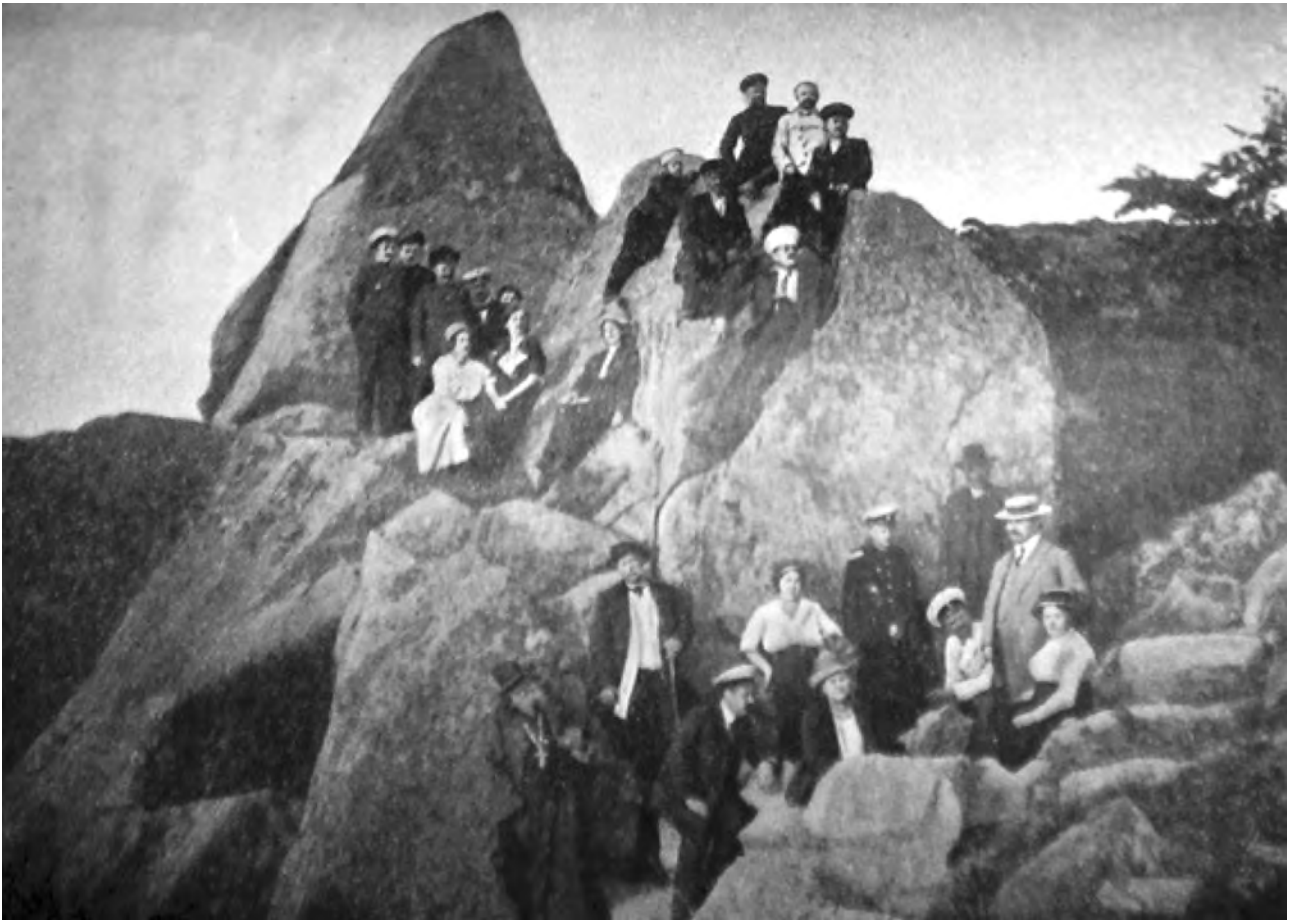
Передусім, слід виділити пам'ятки культового зодчества: окремі статті та розвідки стосувалися аспектів історії таких об'єктів, як: Спасо-Преображенський кафедральний собор, Успенський собор, Воскресенська кладовищенська церква у м. Катеринославі, Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, дерев'яна церква с. Анновка, Миколаївська церква у с. Біленьке, церква містечка Аджамка Херсонської губернії, Покровський собор м. Олександрівська (нині – Запоріжжя), церкви м. Єлисаветграда (нині – Кіровоград), а також низка культових споруд Полтавської губернії – Хрестовоздвиженський, Вознесенський Пушкарський, Сокольський монастирі.

Також на сторінках «Летописи» було надруковано розвідки з історії меморіального комплексу «Козацькі могили» під Берестечком, Кічкаського мосту, пам'ятника – колони на честь подорожі Катерини II 1787 р. біля Преображенського собору в Катеринославі, а також цінне дослідження А.І. Синявського щодо археологічних знахідок у Потьомкінському саду Катеринослава (нині – Центральний парк ім. Т.Г. Шевченка).

Комісія намагалася брати участь у дослідженні археологічних пам'яток Придніпров'я. Значимо, що зусилля окремих співробітників у цьому напрямі все ж таки не дали відчутних результатів. Не було реалізовано рішення про запровадження в структурі «Летописи» відділу хроніки археологічного життя Півдня [9, с. 259]. Натомість відмітимо, що Комісія стала одним з ініціаторів та активно займалася підготовкою проведення в Катеринославі XIII Археологічного з'їзду у 1905 року.

Співробітники Комісії всіляко підтримували популяризацію історико-краєзнавчих знань серед населення міста та губернії. З цією метою на засіданнях піднімалися питання про проведення лекцій з історії міста та регіону. Достеменно невідомо, чи здійснилися ці спроби, але вірогідно певні успіхи все ж були досягнуті, особливо завдяки зусиллям Д.І. Яворницького.

Комісія намагалася встановити та підтримувати зв'язки з іншими історико-краєзнавчими товариствами України – у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові. Але слід зазначити, що практичних кроків до такої співпраці було здійснено небагато, наукові контакти обмежилися лише

Експедиція членів Катеринославської губернської вченої архівної комісії на Дніпрові пороги. Камінь «Дзвіниця». Фото 1914 р.

такими формами як обмін літературою та приватне наукове листування між окремими дослідниками.

Діяльність Комісії протягом 1903–1916 рр. засвідчила, що велика частина сподівань щодо її діяльності не виправдалася, а програма роботи комісії була виконана далеко не повністю. У той же час Комісія стала першим центром історико-краєзнавчих досліджень на Катеринославщині. До початку XX ст. на Придніпров'ї не склалася усталена традиція діяльності такого роду організацій. Серед недоліків діяльності Комісії можна вказати на такі: 1) фінансові можливості членів Комісії були доволі обмежені; 2) співробітники Комісії не відчували значної підтримки з боку урядових органів.

Незважаючи на вищесказане, можна констатувати, що Катеринославська вчена архівна комісія зіграла видатну роль у розвитку історичного краєзнавства Південної України. Діяльність членів Комісії щодо публікації документів і матеріалів з історії краю, видання наукових статей,

культурно-просвітницькі заходи значно поліпшили стан розробки проблем заселення, господарського освоєння, культурного розвитку Південної України XVIII – початку XX ст. Результати археографічної діяльності Комісії тим більш важливі, що основна частина опублікованих нею документів протягом XX ст. була фізично втрачена.

Наявність багатьох перешкод обумовила досить короткий період діяльності Комісії, але за своїм значенням вона посіла гідне місце у низці визначних центрів історико-краєзнавчих досліджень – поряд із Одеським товариством історії та старожитностей, Таврійською ученою архівною комісією та іншими науковими установами Південної України. Досвід наукової й практичної діяльності Катеринославської губернської вченої архівної комісії особливо корисний сьогодні при формуванні розгалуженої системи історико-краєзнавчих досліджень на Півдні та Сході України в кінці XIX – на початку XX ст.

Джерела та література

1. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904–1915): бібліографічний довідник / укл. С.В. Абросимова, О.І. Журба, М.В. Кравець. – К., 1991. – 41 с.
2. Абросимова С.В. «Летопись» екатеринославских архивистов / С.В. Абросимова // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии: в 11 вып. Репринтное издание. – Днепропетровск: Герда, 2010. – Вып. 1. – С. 6–15.
3. Вертоградов И.Ф. К вопросу о задачах Екатеринославской ученой архивной комиссии / И.Ф. Вертоградов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. – Вып. 1. – С. 33–43.
4. Журба О.І. Археографічна діяльність Катеринославської вченої архівної комісії / О.І. Журба, С.В. Абросимова // Український археографічний щорічник / редкол.: П.С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – Вып. 1. – С. 34–46.
5. Журба О.І. Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: плани, проекти, програми видань. Катеринославська вчена архівна комісія (1903–1919 рр.) / О.І. Журба, С.В. Абросимова // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Генеза, 2001. – Вып. 2. – С. 430–452.
6. Кавун М.Е. Катеринославська учена архівна комісія – центр історико-краєзнавчих досліджень Південної України початку ХХ ст. / М.Е. Кавун // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди: Серія «Історія та географія». – Харків: ОВС, 2002. – Вып. 9. – С. 61–64.
7. Ковальський Н.П. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии / Н.П. Ковальский, С.В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 г. – М.: Наука, 1989. – С. 52–57.
8. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 г. / Я.П. Новицкий. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1911. – 118 с.
9. Протокол № 19 заседания Екатеринославской ученой архивной комиссии 26 сентября 1910 г. // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1910. – Вып. 6. – С. 259–260.
10. Список членов Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1910. – Вып. 6. – С. 263–266.

Максим Кавун

Вклад Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии в развитие историко-краеведческих исследований Южной Украины

В статье раскрыто значение деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии для развития историко-краеведческих исследований Южной Украины в институциональном, научно-исследовательском, археографическом и памятникоохранном аспектах.

Ключевые слова: *Екатеринославская губернская ученая архивная комиссия, историческое научное общество, археография, охрана памятников.*

Maxim Kavun

The introduction of Ekaterinoslav province scientific archived commission to the development of local history studies of Southern Ukraine

In the article the value of activity of Ekaterinoslav Scientific Archive Commission is exposed for the development of local history researches of the Southern Ukraine in institutional, scientific-researcher, archeographical and historical monuments preservation aspects.

Key words: *Ekaterinoslav province scientific archived commission, historical scientific society, archeography, guard of monuments.*